

Sudurpaschim Spectrum

A Multidisciplinary, Peer Reviewed Journal

ISSN: 3021-9701 (Print)

Published by Faculty of Humanities and Social Sciences,
Far Western University, Mahendranagar, Nepal

डोट्याली भाषाको वर्णव्यवस्था

खगेन्द्र जोशी

उपप्राध्यापक, सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय

khj.joshi@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत लेख डोट्याली भाषाको व्याकरणव्यवस्थाको अध्ययनमा केन्द्रित छ। संस्कृतबाट प्राकृत र अपभ्रंश हुँदै विकसित भई कालीकर्णाली बिचको भूखण्डमा भाषिक व्यवहारमा प्रयुक्त भाषिक भेदहरूको समुच्चयलाई डोट्याली भाषाका रूपमा चिनिन्छ। केही विद्वानहरू डोट्याली भाषालाई छुट्टै स्वतन्त्र भाषा नमानेर नेपाली भाषाकै भाषिका पनि मान्दछन् तर भाषावैज्ञानिक विश्लेषणका आधारमा हेर्दा डोट्याली भाषाको ध्वनिव्यवस्था, व्याकरणव्यवस्था, अर्थव्यवस्था र शब्दभण्डार नेपाली भाषाको भन्दा भिन्न रहेकाले डोट्याली नेपाली भाषाको भाषिका नभएर छुट्टै स्वतन्त्र भाषा हो भन्ने कुरा पुष्टि हुन्छ। प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक प्रकृतिको छ। डोट्याली भाषाका वर्णको पहिचान र निर्धारण गर्ने क्रममा अध्ययनका लागि आधार सामग्रीका रूपमा आवश्यक पर्ने लघुतम युग्महरू मूलतः क्षेत्रकार्यबाट सङ्कलन गरिएका छन्। केही सामग्री पुस्तकालय कार्यबाट पनि सङ्कलन गरिएको छ। त्यस्तै गरी सिद्धान्तसम्बद्ध सामग्री पूर्ण रूपमा पुस्तकालय कार्यबाट सङ्कलन गरिएको छ। यसरी सङ्कलित सामग्रीलाई उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत गर्दै निष्कर्षमा पुग्ने काम गरिएकाले सामग्रीको विश्लेषण गर्न आगमन विधिको उपयोग गरिएको छ। सामान्यतया मानकीकरण तथा स्तरीकरण हुन नसकेकाले हालसम्म पनि डोट्याली भाषाले स्पष्ट स्वरूप ग्रहण गर्न सकेको छैन तर डोटी क्षेत्रमा बोलिने भाषिक भेदहरूका बिचमा साभ्ना विशेषताहरू पाउन सकिन्छ। यसरी डोट्याली भाषाको आफ्नै मौलिक वर्णव्यवस्था रहेको छ। प्रस्तुत अध्ययनमा डोट्यालीभाषाको वर्णव्यवस्थाको अध्ययन गर्ने कार्यलाई केन्द्रीय अभीष्ट बनाइएको छ।

मुख्य शब्दावली: वर्ण, संवर्ण, लघुतम एकाइ, लघुतम युग्म, मुक्त विभेदकता

Copyright 2023 ©Author(s) This open access article is distributed under a Creative Commons

Attribution-Non Commercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

परिचय

प्रस्तुत अध्ययनपत्र डोट्याली भाषाका वर्णको अध्ययनमा केन्द्रित रहेको छ । यस अनुसन्धानात्मक अध्ययनपत्रमा डोट्याली भाषाको वर्णव्यवस्थाका बारेमा अध्ययन गरिएकाले विषय परिचयका क्रममा डोट्याली भाषा र वर्णव्यवस्था जस्ता विषयको सङ्क्षिप्त चिनारी दिनु आवश्यक देखिन्छ ।

सुदूरपश्चिम प्रदेशमा भाषिक व्यवहारमा प्रयुक्त विभिन्न भाषिक भेदहरूको समुच्चयलाई डोट्याली भाषाका रूपमा चिनिन्छ । राष्ट्रिय जनगणना २०६८को तथ्याङ्कअनुसार नेपालमा १२३ वटा भाषाहरू बोलिन्छन् । तीमध्ये डोट्याली पनि एक हो । डोट्याली अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा मान्यता प्राप्त भाषा हो र यसको आई.एस.ओ. कोड नम्बर (ISO Code No. 639-3 Dotyali [dty]) हो ।

नयाँ नेपालमा सुदूरपश्चिम प्रदेशका नामले चिनिने कालीकर्णालीका बिचको भूखण्ड इतिहासको कुनै कालखण्डमा डोटी राज्य अन्तर्गत पर्दथ्यो । त्यही डोटी राज्यको नामबाट यस क्षेत्रमा बोलिने भाषाको नाम पनि डोट्याली रहन गएको हो । डोट्याली भाषा एक आधुनिक आर्यभाषा हो । भारोपेली भाषापरिवारको सतम वर्गअन्तर्गत पर्ने आर्यइरानेली शाखाको आर्य उपशाखाका रूपमा रहेको प्राचीन आर्यभाषा संस्कृतबाट खस प्राकृत र खस अपभ्रंश हुँदै पूर्वी पहाडी शाखाको पश्चिमी उपशाखाका रूपमा डोट्याली भाषाको विकास भएको पाइन्छ । भौगोलिक रूपमा यस भाषाले धेरै ठुलो भूगोल ओगटेको छैन तैपनि यसका दर्जनभन्दा बढी भाषिक भेदहरू रहेका छन् र तिनकै समुच्चयलाई नै डोट्याली भाषा भनेर चिन्ने गरिन्छ । डोट्याली भाषाको स्तरीकरण तथा मानकीकरण हुन सकेको छैन । यही कारण डोट्याली भाषाको स्पष्ट स्वरूप तयार भइसकेको छैन ।

डोट्याली भाषालाई केही विद्वानहरू नेपाली भाषाको भाषिका पनि मान्दै आएका छन् । डोट्याली र नेपाली भाषाको तुलनात्मक अध्ययन गर्दा यी दुई भाषाका उच्चारणव्यवस्था, वर्णव्यवस्था, व्यकरणव्यवस्था, शब्दभण्डारव्यवस्था र अर्थव्यवस्थामा थुप्रै भिन्नता रहेको देख्न सकिन्छ । यसका साथै बोधगम्यता, वक्ताहरूको संस्कृति आदि भाषा र भाषिका छुट्टयाउने मापदण्डहरूका आधारमा पनि डोट्याली र नेपाली फरक फरक भाषा हुन् भन्ने कुरा पुष्टि हुन्छ ।

डोट्याली भाषाको प्रमुख प्रयोगक्षेत्र कालीकर्णालीका बिचको भूखण्ड हो । प्राचीन डोटी राज्यअन्तर्गत पर्ने यो क्षेत्र विगत केही समय अगाडिसम्म सुदूरपश्चिमाञ्चल विकासक्षेत्रका नामले चिनिन्थ्यो । हाल आएर यसलाई सुदूरपश्चिम प्रदेशका नामले चिन्न थालिएको छ । विगतमा निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्थाका बेला सेती र महाकाली गरी दुइटै आञ्चलिक प्रशासनिक एकाइमा विभाजन गरिएको यस प्रदेशमा कञ्चनपुर, डडेल्धुरा, बैतडी, दार्चुला, बझाङ, बाजुरा, अछाम, डोटी र कैलाली गरी नौ ओटा जिल्ला पर्दछन् । यिनै नौओटा जिल्लाहरू नै डोट्याली भाषाका प्रयोगक्षेत्र हुन् ।

अर्थविभेदक लघुतम भाषिक एकाइलाई वर्ण भनिन्छ । यस्ता एकाइ भाषापिच्छे फरकफरक सङ्ख्यामा पाइन्छन् । भाषिक एकाइहरूलाई लघुतम खण्डमा विभाजन गर्दा अन्त्यमा रहने अविभाज्य एकाइ ध्वनि

हुन्छन् । भाषा विशेषको वर्णव्यवस्था अनुसार यसरी प्राप्त हुने कतिपय ध्वनिहरू अर्थभेदक हुन्छन् भने कतिपय ध्वनिमा उच्चारणगत भेद मात्र हुन्छ । भाषाका वर्णका बारेमा अध्ययन गर्ने काम भाषाविज्ञानको शाखा वर्णविज्ञानमा हुन्छ । भाषाका अर्थभेदक ध्वनिलाई वर्ण र उच्चारणगत भेद मात्र भएका ध्वनिलाई संवर्ण भनिन्छ । वर्णहरू समान परिवेशमा अर्थभेदक ध्वनिका रूपमा वितरण हुन्छन् । यस्ता ध्वनिलाई व्यतिरेकी ध्वनि पनि भनिन्छ । भाषाविशेषमा ध्वनिहरू व्यतिरेकी वितरणमा आउने, परिपूरक वितरणमा आउने वा मुक्त रूपमा वितरण हुने भन्ने कुरा नै वर्णव्यवस्था हो । हरेक भाषाको आफ्नै किसिमको वर्णव्यवस्था हुन्छ । यस अनुसन्धानात्मक अध्ययनपत्रमा डोट्याली भाषाको वर्णव्यवस्थाका बारेमा अध्ययन गरिएको छ ।

प्रस्तुत अध्ययन डोट्याली भाषाको वर्णव्यवस्था अध्ययनमा केन्द्रित रहेको हुनाले डोट्याली भाषामा केकस्ता ध्वनिहरू व्यतिरेकी वितरणमा आएर वर्णका रूपमा काम गर्छन् भन्ने जिज्ञासासँग सम्बद्ध छ । निम्नानुसारका शोध प्रश्नका आधारमा अध्ययनलाई अगाडि बढाउने काम गरिएको छ:

क) डोट्याली भाषामा स्वर र व्यञ्जन वर्णको सङ्ख्या कति छ ?

ख) डोट्याली भाषाको वर्णव्यवस्था कस्तो छ ?

डोट्याली भाषाको वर्णव्यवस्थाको अध्ययन गरिने यस अध्ययन अनुसन्धानको मुख्य उद्देश्यलाई निम्न अनुसार प्रस्तुत गरिएको छ:

क) डोट्याली भाषाका स्वर र व्यञ्जन वर्णको सङ्ख्या निर्धारण गर्नु,

ख) डोट्याली भाषाको वर्णव्यवस्था अध्ययन गर्नु ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययनका लागि आवश्यक पर्ने सामग्री सङ्कलन गर्न र सङ्कलित सामग्रीको अध्ययन विश्लेषण गर्न तपसिलअनुसारका विधिहरू प्रयोग गरिएका छन् ।

सामग्री सङ्कलन विधि

यस अध्ययनपत्रमा सामग्री सङ्कलनका लागि क्षेत्रकार्य र पुस्तकालय कार्य दुवैको प्रयोग गरिएको छ । वर्णव्यवस्थाको अध्ययनका लागि डोट्याली भाषाका सामग्री सङ्कलन गर्न सुदूरपश्चिम प्रदेशको कञ्चनपुर जिल्लामा पर्ने भिमदत्त नगरपालिकालाई केन्द्र बनाइएको छ । डोटी, डडेल्धुरा र बैतडीबाट बसाइसराइ गरेर आएका डोट्याली भाषी वक्ताबाट वर्णको अध्ययनका लागि आवश्यक सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । सैद्धान्तिक पक्षको अध्ययनका लागि वर्णसिद्धान्तका बारेमा लेखिएका पुस्तकहरूको अध्ययन गरी आवश्यक सामग्री सङ्कलन गर्ने काम गरिएको छ । यस अध्ययनमा तथ्याङ्कको प्रकृति र स्रोतहरू प्राथमिक र द्वितीयक दुबै रहेका छन् ।

सामग्री विश्लेषण विधि

प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक प्रकृतिको हुनाले शोध्य प्रश्नको समाधानार्थ वर्णसिद्धान्तसँग सम्बद्ध सैद्धान्तिक पक्षलाई अध्ययनको आधार बनाई सङ्कलित सामग्रीलाई व्यख्यात्मक तथा पाठविश्लेषण विधिबाट विश्लेषणका गरिएको छ ।

नतिजा तथा छलफल

भाषाविशेषमा अर्थविभेदक भएर आउने लघुतम भाषिक एकाइलाई वर्ण भनिन्छ । यस्ता एकाइ भाषापिच्छे फरक फरक सङ्ख्यामा पाइन्छन् । वर्ण खास भाषिक व्यवस्थामा लघुतम व्यतिरेकी ध्वनि हो (यादव र रेग्मी, २०५८:१०९) । भाषिक एकाइहरूलाई लघुतम खण्डमा विभाजन गर्दा अन्तमा रहने अविभाज्य एकाइ ध्वनि हुन्छन् । यसरी प्राप्त हुने कतिपय ध्वनिहरू अर्थभेदक हुन्छन् भने कतिपय ध्वनिमा उच्चारणगत भेद मात्र हुन्छ । वर्ण विज्ञानमा अर्थभेदक ध्वनिलाई वर्ण र उच्चारणगत भेदमा आएका वर्णलाई संवर्ण भनिन्छ । वर्णहरू समान परिवेशमा अर्थभेदक ध्वनिका रूपमा वितरण हुन्छन् । यस्ता ध्वनिलाई व्यतिरेकी ध्वनि पनि भनिन्छ ।

वर्णलाई खण्डीय र खण्डेतर गरी दुई प्रमुख आधारमा वर्गीकरण गरिन्छ । खण्डीय वर्ण भनेका एकल ध्वनिका रूपमा उच्चारण हुन सक्ने अर्थभेदक ध्वनि हुन् । अरूको सहयोगविना स्वतन्त्र रूपमा उच्चारण हुन सक्ने वर्णलाई खण्डीय ध्वनि भनिन्छ । यस अन्तर्गत स्वर र व्यञ्जन वर्ण पर्दछन् । खण्डेतर वर्ण भनेका एकल ध्वनिका रूपमा उच्चारण हुन नसक्ने र खण्डीय ध्वनिमा आश्रित रही उच्चारण हुने ध्वनि हुन् । खण्डेतर वर्णअन्तर्गत दीर्घता, बल, सुर, लय आदि पर्दछन् । वर्णमा पाइने अर्थभेदकतालाई लघुतम युग्महरूका आधारमा हेरिन्छ । अन्य सबै ध्वनि समान रही यस्ता युग्महरूमा कुनै एक परिवेशमा कुनै एक ध्वनि मात्र भिन्न भएका शब्द जोडीलाई लघुतम युग्म भनिन्छ । यसैले उक्त परिवेशमा आउने ध्वनिका कारण शब्दको अर्थ भिन्न हुन पुग्यो भने त्यो ध्वनि अर्थभेदक वा व्यतिरेकी ध्वनि हुन्छ (पण्डित, २०६९ : ४८) । यस्ता वर्णको अर्थभेदकतालाई पदादि, पदमध्य र पदान्त गरी भिन्न भिन्न परिवेशमा देखाउन सकिन्छ । वर्ण व्यतिरेक देखाउँदा कुनै ध्वनि कुनै एक परिवेशमा मात्र पनि व्यतिरेकी देखिएको अवस्थामा त्यस ध्वनिले वर्णको मान्यता प्राप्त गर्दछ ।

भाषाका वर्णको पहिचान गर्न र तिनको सङ्ख्या निर्धारण गर्नका लागि विद्वानहरूले वर्ण सिद्धान्तको निर्माण गरेका छन् । व्यतिरेकी वितरण, परिपूरक वितरण, मुक्त विभेदकता, तटस्थीकरण, ध्वनितात्विक समानता, पद्धतिगत समरूपता आदि वर्ण निर्धारण गर्ने वर्णसिद्धान्तका आधारमा भाषाविशेषमा कुनकुन ध्वनि वर्ण हुन्, कुनकुन संवर्ण हुन्, कुनकुन मुक्त वर्ण हुन् भन्ने कुरा पहिचान गरिन्छ ।

एउटा ध्वनि वितरण भएको परिवेशमा अर्को ध्वनि वितरित भएर शब्दको अर्थमा परिवर्तन आए त्यसलाई व्यतिरेकी वितरण भनिन्छ । यसरी उही परिवेशमा वितरित भएर शब्दको अर्थमा भिन्नता ल्याउने ध्वनिहरू वर्ण हुन् । एउटा ध्वनि वितरण हुने परिवेशमा मिल्दोजुल्दो अर्को ध्वनि वितरण हुन नसके त्यसलाई परिपूरक

वितरण भनिन्छ । त्यसरी परिपूरक वितरणमा आउने ध्वनिहरू संवर्ण हुन् । दुई भिन्न ध्वनिहरू समान परिवेशमा वितरण भएर पनि अर्थमा भिन्नता ल्याउन नसक्ने अवस्था मुक्त विभेदकता हो । त्यसरी वितरत हुने ध्वनिहरू मुक्त वर्ण हुन् ।

हरेक भाषाको आफ्नै किसिमको मौलिक वर्णव्यवस्था हुन्छ । एउटा भाषामा व्यतिरेकी वितरणमा आउने ध्वनि अर्को भाषामा व्यतिरेकी वितरणमा नआएर परिपूरक वितरण वा मुक्त वितरणमा पनि आउन सक्छ । एउटा भाषामा वर्णको रूपमा आउने ध्वनि अर्को भाषामा संवर्ण वा मुक्त वर्णका रूपमा पनि आउन सक्छ ।

डोट्याली भाषाका वर्णहरूको अध्ययन

डोट्याली भाषाको आफ्नो छुट्टै किसिमको वर्णव्यवस्था रहेको छ । यस भाषामा खण्डीय र खण्डेतर दुवै किसिमका वर्णहरू रहेका पाइन्छन् ।

डोट्याली भाषाका खण्डीय वर्णहरू

खण्डीय वर्णलाई खण्डखण्ड गरेर खण्डीकरण गर्न सकिन्छ । अरूको सहयोगविना स्वतन्त्र रूपमा उच्चारण हुन सक्ने वर्णलाई खण्डीय वर्ण भनिन्छ । खण्डीय वर्णअन्तर्गत व्यञ्जन वर्ण र स्वरवर्णहरू पर्दछन् । डोट्याली भाषामा पनि स्वर र व्यञ्जन दुवै किसिमका वर्णहरू रहेका छन् । यहाँ वर्ण निर्धारण गर्ने प्रमुख सिद्धान्त व्यतिरेकी वितरणका आधारमा डोट्याली भाषाका स्वर र व्यञ्जन वर्णको पहिचान गरिएको छ ।

व्यतिरेकी वितरणका आधारमा डोट्याली भाषाका व्यञ्जन वर्णको विश्लेषण

समान परिवेशमा वितरित भएर शब्दको अर्थमा भिन्नता ल्याउनुलाई व्यतिरेकी वितरण भनिन्छ । यो वर्ण निर्धारण गर्ने प्रमुख सिद्धान्त हो । लघुतम युग्ममा समान परिवेशमा व्यतिरेक भएर आउने ध्वनि वर्ण हुन्छ । डोट्याली भाषामा उच्चारण स्थान, प्रयत्न, घोषत्व र प्राणत्वका कारण व्यञ्जन वर्णमा व्यतिरेक सिर्जना भएको पाइन्छ । जसलाई तलका उदाहरणबाट पुष्टि गर्न सकिन्छ:

स्पर्शी वर्णहरू

कोमल तालव्यस्पर्शी वर्णमा प्राणत्वका आधारमा व्यतिरेक

लघुतम एकाइ	लघुतम युग्म (डोट्याली भाषामा)	परिवेश	अर्थ (नेपाली भाषामा)
१. /क्/	काम्	#आम्#	काम
/ख्/	खाम्	#आम्#	खाम
२. /ग्/	गोल्	#ओल्#	गोलो
/घ्/	घोल्	#ओल्#	गुँड

यहाँ १ मा #—आम्# को पदादिको परिवेशमा आएर लघुतम एकाइ /क्/र/ख्/ले शब्दको अर्थमा भेद ल्याएका छन् । त्यस्तै २ मा #—ओल्# को पदादिको परिवेशमा आएर लघुतम एकाइ /ग्/ र /घ्/ले शब्दको अर्थमा भेद ल्याएका छन् ।

कोमल तालव्यस्पर्शी वर्णमा घोषत्वका आधारमा व्यतिरेक

लघुतम एकाइ	लघुतम युग्म (डोट्याली भाषामा)	परिवेश	अर्थ (नेपाली भाषामा)
१. /क्/ /ग्/	कोल् गोल्	#—ओल्# #—ओल्#	काख गोलो
२. /ख्/ /घ्/	खोल् घोल्	#—ओल्# #—ओल्#	आवरण गुँड

यहाँ १ मा #—ओल्# को पदादिको परिवेशमा आएर लघुतम एकाइ /क्/ र /ख्/ले शब्दको अर्थमा भेद ल्याएका छन् । २ मा #—ओल्# को पदादिको परिवेशमा आएर लघुतम एकाइ /ग्/ र /घ्/ले शब्दको अर्थमा भेद ल्याएका छन् ।

लघुतम एकाइ /क्/, /ख्/, /ग्/ र /घ्/ समान परिवेशमा वितरण भएर प्राणत्व र घोषत्वका कारण शब्दको अर्थमा भेद ल्याउँछन् । त्यसैले यी डोट्याली भाषाका वर्ण हुन् ।

मूर्धन्यस्पर्शी वर्णमा प्राणत्वका आधारमा व्यतिरेक

लघुतम एकाइ	लघुतम युग्म (डोट्याली भाषामा)	परिवेश	अर्थ (नेपाली भाषामा)
१. /ट्/ /ठ्/	पाटी पाठि	#पा—इ# #पा—इ#	काठबाट बनेको लेख्ने वस्तु बाखाको पाठी
२. /ड्/ /ढ्/	डाँक् ढाँक्	#—आँक्# #—आँक्#	डाँक एकप्रकारको वनस्पति

यहाँ १ मा #पा—इ# को पदमध्यको परिवेशमा आएर लघुतम एकाइ /ट्/ र /ठ्/ले शब्दको अर्थमा भेद ल्याएका छन् । २ मा #—आँक्# को पदादिको परिवेशमा आएर लघुतम एकाइ /ड्/ र /ढ्/ले शब्दको अर्थमा भेद ल्याएका छन् ।

मूर्धन्यस्पर्शी वर्णमा घोषत्वका आधारमा व्यतिरेक

लघुतम एकाइ	लघुतम युग्म (डोट्याली भाषामा)	परिवेश	अर्थ (नेपाली भाषामा)
१. /ट्/ /ड्/	टालो डालो	#-आलो# #-आलो#	कपडाको टुक्रा बाँसको चोयाबाट बनेको भाँडो
२. /ट्/ /ढ्/	ठालु ढालु	#-आलु# #-आलु#	मुखिया ढाल्न सियालु

यहाँ १ मा #-आलो# को पदादिको परिवेशमा आएर लघुतम एकाइ /ट्/ र /ड्/ले शब्दको अर्थमा भेद ल्याएका छन् । २ मा #-आलु# को पदादिको परिवेशमा आएर लघुतम एकाइ /ट्/ र /ढ्/ले शब्दको अर्थमा भेद ल्याएका छन् ।

लघुतम एकाइ /ट्/, /ड्/, /ड्/ र /ढ्/ समान परिवेशमा वितरण भएर प्राणत्व र घोषत्वका कारण शब्दको अर्थमा भेद ल्याउँछन् । त्यसैले यी डोट्याली भाषाका वर्ण हुन् ।

दन्त्यस्पर्शी वर्णमा प्राणत्वका आधारमा व्यतिरेक

लघुतम एकाइ	लघुतम युग्म (डोट्याली भाषामा)	परिवेश	अर्थ (नेपाली भाषामा)
१. /त्/ /थ्/	पाति पाथि	#पा-इ# #पा-इ#	फूलपाती मानापाथी
२. /द्/ /ध्/	दान् धान्	#-आन्# #-आन्#	दानदातव्य धान

यहाँ १ मा #पा-इ# को पदमध्यको परिवेशमा आएर लघुतम एकाइ /त्/ र /थ्/ले शब्दको अर्थमा भेद ल्याएका छन् । २ मा #-आन्# को पदादिको परिवेशमा आएर लघुतम एकाइ /द्/ र /ध्/ले शब्दको अर्थमा भेद ल्याएका छन् ।

दन्त्यस्पर्शी वर्णमा घोषत्वका आधारमा व्यतिरेक

लघुतम एकाइ	लघुतम युग्म (डोट्याली भाषामा)	परिवेश	अर्थ (नेपाली भाषामा)
१. /त्/ /ट्/	तार् दार्	#-आर्# #-आर्#	बिजुली आदिको तार ढोका
२. /थ्/ /ध्/	थान् धान्	#-आन्# #-आन्#	देवताको थान धान

यहाँ १ मा #—आर्# को पदमध्यको परिवेशमा आएर लघुतम एकाइ /त्/ र /द्/ले शब्दको अर्थमा भेद ल्याएका छन् । २ मा #—आन्# को पदादिको परिवेशमा आएर लघुतम एकाइ /थ्/ र /ध्/ले शब्दको अर्थमा भेद ल्याएका छन् ।

लघुतम एकाइ /त्/, /थ्/, /द्/ र /ध्/ समान परिवेशमा वितरण भएर प्राणत्व र घोषत्वका कारण शब्दको अर्थमा भेद ल्याउँछन् । त्यसैले यी डोट्याली भाषाका वर्ण हुन् ।

ओष्ठ्यस्पर्शी वर्णमा प्राणत्वका आधारमा व्यतिरेक

लघुतम एकाइ	लघुतम युग्म (डोट्याली भाषामा)	परिवेश	अर्थ (नेपाली भाषामा)
१. /प्/ /फ्/	पाल् फाल्	#—आल्# #—आल्#	मोटो कपडाको ढाक्ने वस्तु हिँडाइको चाल
२. /ब्/ /भ्/	बल् भल्	#—अल्# #—अल्#	तागत वर्षाको पानी

यहाँ १ मा #—आल्# को पदादिको परिवेशमा आएर लघुतम एकाइ /प्/ र /फ्/ले शब्दको अर्थमा भेद ल्याएका छन् । २ मा #—अल्# को पदादिको परिवेशमा आएर लघुतम एकाइ /ब्/ र /भ्/ले शब्दको अर्थमा भेद ल्याएका छन् ।

ओष्ठ्यस्पर्शी वर्णमा घोषत्वका आधारमा व्यतिरेक

लघुतम एकाइ	लघुतम युग्म (डोट्याली भाषामा)	परिवेश	अर्थ (नेपाली भाषामा)
१. /प्/ /ब्/	पात् बात्	#—आत्# #—आत्#	पात कथा
२. /फ्/ /भ्/	फाग् भाग्	#—आग्# #—आग्#	फाग भाग

यहाँ १ मा #—आत्# को पदादिको परिवेशमा आएर लघुतम एकाइ /प्/ र /ब्/ले शब्दको अर्थमा भेद ल्याएका छन् । २ मा #—आग्# को पदादिको परिवेशमा आएर लघुतम एकाइ /फ्/ र /भ्/ले शब्दको अर्थमा भेद ल्याएका छन् ।

लघुतम एकाइ /प्/, /फ्/, /ब्/ र /भ्/ समान परिवेशमा वितरण भएर प्राणत्व र घोषत्वका कारण शब्दको अर्थमा भेद ल्याउँछन् । त्यसैले यी डोट्याली भाषाका वर्ण हुन् ।

स्पर्शसङ्घर्षी वर्ण**वर्तस्य स्पर्शसङ्घर्षी वर्णमा प्राणत्वका आधारमा व्यतिरेक**

लघुतम एकाइ	लघुतम युग्म (डोट्याली भाषामा)	परिवेश	अर्थ (नेपाली भाषामा)
१. /च्/	चार	#-आर्#	चार
/छ/	छार्	#-आर्#	खरानी
२. /ज्/	जाल्	#-आल्#	जाल
/भ्/	भाल्	#-आल्#	झ्याङ्

यहाँ १ मा #-आर्# को पदादिको परिवेशमा आएर लघुतम एकाइ /च्/ र /छ/ले शब्दको अर्थमा भेद ल्याएका छन् । २ मा #-आल्# को पदादिको परिवेशमा आएर लघुतम एकाइ /ज्/ र /भ्/ले शब्दको अर्थमा भेद ल्याएका छन् ।

वर्तस्य स्पर्शसङ्घर्षी वर्णमा घोषत्वका आधारमा व्यतिरेक

लघुतम एकाइ	लघुतम युग्म (डोट्याली भाषामा)	परिवेश	अर्थ (नेपाली भाषामा)
१. /च्/	चाल्	#-आल्#	चलाइ
/ज्/	जाल्	#-आल्#	जालभेल
२. /छ्/	छाल्	#-आल्#	पानीको छाल
/भ्/	भाल्	#-आल्#	झ्याङ्

यहाँ १ मा #-आल्# को पदादिको परिवेशमा आएर लघुतम एकाइ /च्/ र /छ्/ले शब्दको अर्थमा भेद ल्याएका छन् । २ मा #-आल्# को पदादिको परिवेशमा आएर लघुतम एकाइ /ज्/ र /भ्/ले शब्दको अर्थमा भेद ल्याएका छन् ।

लघुतम एकाइ /च्/, /छ्/, /ज्/ र /भ्/ समान परिवेशमा वितरण भएर प्राणत्व र घोषत्वका कारण शब्दको अर्थमा भेद ल्याउँछन् । त्यसैले यी डोट्याली भाषाका वर्ण हुन् ।

सङ्घर्षी वर्णहरू**सङ्घर्षी वर्णमा व्यतिरेक**

लघुतम एकाइ	लघुतम युग्म (डोट्याली भाषामा)	परिवेश	अर्थ (नेपाली भाषामा)
/स्/	साल्	#-आल्#	वर्ष
/ह्/	हाल्	#-आल्#	खबर

यहाँ #—आल्# को पदादिको परिवेशमा आएर लघुतम एकाइ /स्/ र /ह/ले शब्दको अर्थमा भेद ल्याएका छन्। त्यसैले लघुतम एकाइ /स्/ र /ह/ डोट्याली भाषाका वर्ण हुन्।

नासिक्य वर्णहरू

कोमल तालव्य नासिक्य र मूर्धन्य नासिक्य वर्णमा व्यतिरेक

लघुतम एकाइ	लघुतम युग्म (डोट्याली भाषामा)	परिवेश	अर्थ (नेपाली भाषामा)
/इ/	राडो	#रा—ओ#	राँगो
/ण्/	रणो	#रा—ओ#	विदुर

यहाँ #रा—ओ# को पदमध्यको परिवेशमा आएर लघुतम एकाइ /इ/ र /ण्/ले शब्दको अर्थमा भेद ल्याएका छन्। त्यसैले लघुतम एकाइ /इ/ र /ण्/ डोट्याली भाषाका वर्ण हुन्।

मूर्धन्य नासिक्य र दन्त्य नासिक्य वर्णमा व्यतिरेक

लघुतम एकाइ	लघुतम युग्म (डोट्याली भाषामा)	परिवेश	अर्थ (नेपाली भाषामा)
/ण्/	माणो	#मा—ओ#	चामलको पिठोबाट बाइएको खाने वस्त
/न्/	मानो	#मा—ओ#	नाप्ने एकाइ

यहाँ #मा—ओ# को पदमध्यको परिवेशमा आएर लघुतम एकाइ /ण्/ र /न्/ले शब्दको अर्थमा भेद ल्याएका छन्। नेपाली भाषामा /ण्/ र /न्/ पदमध्यको परिवेशमा अर्थमा व्यतिरेक ल्याउँदैनन्। डोट्याली भाषामा भने उही परिवेशमा आएर शब्दको अर्थमा भेद ल्याएका छन्। त्यसैले लघुतम एकाइ /ण्/ र /न्/ डोट्याली भाषाका वर्ण हुन्।

दन्त्य नासिक्य र ओष्ठ्य नासिक्य वर्णमा व्यतिरेक

लघुतम एकाइ	लघुतम युग्म (डोट्याली भाषामा)	परिवेश	अर्थ (नेपाली भाषामा)
/न्/	नान्	#—आन्#	थोरै
/म्/	मान्	#—आन्#	सम्मान

यहाँ #—आन्# को पदादिको परिवेशमा आएर लघुतम एकाइ /न्/ र /म्/ले शब्दको अर्थमा भेद ल्याएका छन्। त्यसैले लघुतम एकाइ /न्/ र /म्/ डोट्याली भाषाका वर्ण हुन्।

अन्तःस्थ वर्णहरू**अन्तःस्थ वर्णमा व्यतिरेक**

लघुतम एकाइ	लघुतम युग्म (डोट्याली भाषामा)	परिवेश	अर्थ (नेपाली भाषामा)
/य्/	यारि	#-आरि#	दोस्ती
/व्/	वारि	#-आरि#	यतापट्टि

यहाँ #-आरि# को पदादिको परिवेशमा आएर लघुतम एकाइ /य्/ र /व्/ले शब्दको अर्थमा भेद ल्याएका छन्। त्यसैले लघुतम एकाइ /य्/ र /व्/ डोट्याली भाषाका वर्ण हुन्।

प्रकम्पित र पार्श्विक वर्ण**प्रकम्पित र पार्श्विक वर्णमा व्यतिरेक**

लघुतम एकाइ	लघुतम युग्म (डोट्याली भाषामा)	परिवेश	अर्थ (नेपाली भाषामा)
/र्/	राज्	#-आज्#	शासन
/ल्/	लाज्	#-आज्#	लाजसरम

यहाँ #-आज्# को पदादिको परिवेशमा आएर लघुतम एकाइ /र्/ र /ल्/ले शब्दको अर्थमा भेद ल्याएका छन्। त्यसैले लघुतम एकाइ /र्/ र /ल्/ डोट्याली भाषाका वर्ण हुन्।

डोट्याली भाषाका व्यञ्जन वर्णको वर्गीकरण

डोट्याली भाषाका व्यञ्जन वर्णहरूलाई उच्चारण स्थान, उच्चारण प्रयत्न, घोषत्व र प्राणत्व गरी चारओटा आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ।

उच्चारण स्थान

व्यञ्जन वर्णहरू उच्चारण गर्दा उच्चारण अवयवको निकटताका कारण आंशिक वा पूर्ण रूपमा श्वासप्रवाहमा अवरोध उत्पन्न हुने स्थानलाई उच्चारण स्थान भनिन्छ। डोट्याली भाषाका व्यञ्जन वर्णहरू उच्चारण स्थानका आधारमा यस प्रकार रहेका छन् :

ओष्ठ्य :	[प् फ् ब् भ् म्]
दन्त्य :	[त् थ् द् ध् न्]
वर्तस्य :	
जिह्वाग्र वर्तस्य :	[र् ल्]
फलकीय वर्तस्य :	[च् छ् ज् भ् स्]

मूर्धन्य :	[ट् ढ् ड् ढ् ण्]
तालव्य :	[य्]
कोमल तालव्य :	[क् ख् ग् घ् ङ्]
स्वरयन्त्रमुखी :	[ह्]
कण्ठोष्ठ्य :	[व्]

उच्चारण प्रयत्न

उच्चारणका क्रममा फोक्सोबाट प्रवाहित श्वासलाई उच्चारण अवयवले अवरुद्ध गर्ने र फोक्सोबाट प्रवाहित श्वासले बाहिर निस्कनका लागि प्रयास गर्ने प्रक्रियालाई उच्चारण प्रयत्न भनिन्छ । उच्चारण प्रयत्नका आधारमा डोट्याली भाषाका व्यञ्जन वर्णहरू यस प्रकार रहेका छन् :

स्पर्शी :	[क् ट् त् प् ख् ट् थ् फ् ग् ङ् द् ब् घ् ढ् ध् भ्]
सङ्घर्षी :	[स् ह्]
स्पर्शसङ्घर्षी :	[च् छ् ज् झ्]
नासिक्य :	[ङ् ण् न् म्]
पार्श्विक :	[ल्]
प्रकम्पित :	[र्]
अन्तःस्थ :	[य् व्]

घोषत्व

उच्चारणका क्रममा स्वरतन्त्रीमा उत्पन्न हुने कम्पनलाई घोषत्व भनिन्छ । यस आधारमा डोट्याली भाषाका व्यञ्जन वर्णहरू सघोष र अघोष गरी दुई वर्गमा विभाजित हुन्छन् :

सघोष :	[ग् ज् ङ् द् ब् घ् झ् ढ् ध् भ् ङ् ण् न् म् य् र् ल् व् ह्]
अघोष :	[क् च् ट् त् प् ख् छ् ट् थ् फ् स्]

प्राणत्व

उच्चारणका क्रममा फोक्सोबाट प्रवाहित श्वासको मात्रालाई प्राणत्व भनिन्छ । यस आधारमा डोट्याली भाषाका व्यञ्जन वर्णहरू अल्पप्राण र महाप्राण गरी दुई वर्गमा विभाजित हुन्छन् :

अल्पप्राण :	[क् च् ट् त् प् ग् ज् ङ् द् ब् ङ् ण् न् म् य् र् ल् व्]
महाप्राण :	[ख् छ् ट् थ् फ् घ् झ् ढ् ध् भ् स् ह्]

डोट्याली भाषाका व्यञ्जन वर्णहरूलाई उच्चारण स्थान, प्रयत्न, घोषत्व र प्राणत्वका आधारमा तलको तालिकामा यसप्रकार देखाउन सकिन्छ :

उच्चारण स्थान

प्रयत्न घोषत्व प्राणत्व	द्वयोष्ठ्य	दन्त्य	वर्तुस्थ	तालव्य	कोमल तालव्य	मूर्धन्य	कण्ठोष्ठ्य	स्वरान्त्रमुखी
स्पर्शी अघोष अल्पप्राण	प्	त्	ट्		क्			
स्पर्शी अघोष महाप्राण	फ्	थ्	ट्		ख्			
स्पर्शी सघोष अल्पप्राण	ब्	ड्	ड्		ग्			
स्पर्शी सघोष महाप्राण	भ्	ध्	ढ्		घ्			
नासिक्य सघोष अल्पप्राण	म्		न्		ङ्	ण्		
स्पर्शसंघर्षी अघोष अल्पप्राण			च्					
स्पर्शसंघर्षी अघोष महाप्राण			छ्					
स्पर्शसंघर्षी सघोष अल्पप्राण			ज्					
स्पर्शसंघर्षी सघोष महाप्राण			भ्					
संघर्षी अघोष महाप्राण			स्					
संघर्षी अघोष महाप्राण								ह्
प्रकम्पित सघोष अल्पप्राण			र्					
पार्श्विक सघोष अल्पप्राण			ल्					
अन्तःस्थ सघोष अल्पप्राण				य्			व्	

डोट्याली भाषामा व्यञ्जन वर्णहरूको सूची यस प्रकार रहेको छ :

क् [k], ख् [k^h], ग् [g], घ् [g^h], ङ् [ŋ],
 च् [t^s], छ् [t^{sh}], ज् [d^z], भ् [d^{zh}],
 ट् [t], ठ् [t^h], ड् [d], ढ् [d^h], ण् [ŋ],
 त् [t], थ् [t^h], द् [d], ध् [d^h], न् [n],
 प् [p], फ् [p^h], ब् [b], भ् [b^h], म् [m],
 य् [j], र् [r], ल् [l], व् [w],
 स् [s], ह् [h]

व्यतिरेकी वितरणका आधारमा डोट्याली भाषाका स्वरवर्ण

समान परिवेशमा वितरित भएर शब्दको अर्थमा भिन्नता ल्याउनुलाई व्यतिरेकी वितरण भनिन्छ । यो वर्ण निर्धारण गर्ने प्रमुख सिद्धान्त हो । लघुतम युग्ममा समान परिवेशमा व्यतिरेक भएर आउने ध्वनि वर्ण हुन्छ । डोट्याली भाषामा जिब्राको सक्रियता, जिब्राको उचाइ र ओठको अवस्थाका कारण स्वर वर्णमा व्यतिरेक सिर्जना भएको पाइन्छ । जसलाई तलका उदाहरणबाट पुष्टि गर्न सकिन्छ:

लघुतम एकाइ	लघुतम युग्म (डोट्याली भाषामा)	परिवेश	अर्थ (नेपाली भाषामा)
१. /अ/ /आ/	कम् काम्	#क्-म्# #क्-म्#	थोरै कार्य
२. /इ/ /ए/	किलो केलो	#क्-लो# #क्-लो#	काँटी एउटा केरा
३. /ओ/ /उ/	कुल् कोल्	#क्-ल्# #क्-ल्#	खानदान काख
४. /इ/ /उ/	किलो कुलो	#क्-लो# #क्-लो#	काँटी खेतमा पानी लम्ने माध्यम
५. /ए/ /ओ/	खेल् खोल्	#ख्-ल्# #ख्-ल्#	खेल आवरण

उपरोक्त उदाहरणमध्ये १ मा #क्-म्# को मध्यको परिवेशमा आएर लघुतम एकाइ /अ/ र /आ/ले शब्दको अर्थमा भेद ल्याएका छन् । २ मा #क्-लो# को मध्यको परिवेशमा आएर लघुतम एकाइ /इ/ र /ए/ले शब्दको अर्थमा भेद ल्याएका छन् । ३ मा #क्-ल्# को मध्यको परिवेशमा आएर लघुतम एकाइ /उ/ र /ओ/ले शब्दको अर्थमा भेद ल्याएका छन् । ४ मा #क्-लो# को मध्यको परिवेशमा आएर लघुतम एकाइ /इ/ र /उ/ले शब्दको अर्थमा भेद ल्याएका छन् । त्यस्तै ५ मा #ख्-ल्# को मध्यको परिवेशमा आएर लघुतम एकाइ /ए/ र /ओ/ले शब्दको अर्थमा भेद ल्याएका छन् । यसरी डोट्याली भाषाको वर्णव्यवस्थामा व्यतिरेकी वितरणमा आउने /अ/, /आ/, /इ/, /उ/, /ए/ र /ओ/ यस भाषाका स्वरवर्ण हुन् ।

डोट्याली भाषाका स्वरवर्णको वर्गीकरण

डोट्याली भाषाका स्वर वर्णहरूको उच्चारण व्यवस्थालाई जिब्राको सक्रियता, जिब्राको उचाइ र ओठको अवस्थाका आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

जिब्राको सक्रियता

जिब्राको सक्रियताका आधारमा डोट्याली भाषाका स्वरवर्णहरूलाई अग्र र पश्च गरी दुई भागमा बाँड्न सकिन्छ । जस्तै :

अग्र : [इ, ए]

पश्च : [अ, आ, उ, ओ]

जिब्राको उचाइ

जिब्राको उचाइका आधारमा डोट्याली भाषाका स्वर वर्णहरूलाई अतिउच्च, उच्च, निम्न र अतिनिम्न गरी चार वर्गमा विभाजित गर्न सकिन्छ । जस्तै :

अतिउच्च : [इ उ]

उच्च : [ए ओ]

निम्न : [अ]

अतिनिम्न : [आ]

ओठको अवस्था

ओठको अवस्थाका आधारमा डोट्याली भाषाका स्वर वर्णलाई गोलित र अगोलित गरी दुई वर्गमा विभाजित गर्न सकिन्छ । जस्तै :

गोलित : [उ ओ]

अगोलित : [अ आ इ ए]

डोट्याली भाषाका स्वरवर्णलाई जिब्राको सक्रिय भाग, जिब्राको उचाइ तथा ओठको अवस्थाका आधारमा मानस्वरमा यसप्रकार देखाउन सकिन्छ :

डोट्याली स्वर वर्णको मानस्वर तालिका

अग्र	मध्य	पश्च	
इ		उ	उच्च
ए			ओ उच्च मध्य
			अ निम्न मध्य
		आ	निम्न

डोट्याली भाषामा स्वरवर्णहरूको सूची यस प्रकार रहेको छ :

अ [ʌ] आ [a], इ [i], उ [u], ए [e], ओ [o],

डोट्याली भाषाका खण्डेतर वर्णहरू

डोट्याली भाषामा खण्डीय वर्णका साथै खण्डेतर वर्णहरू पनि रहेका छन् । यस भाषामा अनुनासिकता र दीर्घताले शब्दको अर्थमा भेद ल्याएको पाइएकोले ती डोट्याली भाषाका खण्डेतर वर्ण हुन् ।

अनुनासिकता

फोक्सोबाट प्रवाहित श्वास आधा मुख विवरबाट र आधा नाक विवरबाट बाहिर निस्कँदा उच्चारण हुने ध्वनिगुणलाई अनुनासिकता भनिन्छ । डोट्याली भाषाका शब्दमा अनुनासिक ध्वनिको उपस्थिति पाइनुका साथै त्यसले खण्डीय वर्णसँग जोडिएर आई शब्दको अर्थमा भेद समेत सिर्जना गर्ने र हुनाले अनुनासिकता खण्डेतर वर्ण हो ।

निरनुनासिकतायुक्त डोट्याली शब्द	नेपाली अर्थ	अनुनासिकतायुक्त डोट्याली शब्द	नेपाली अर्थ
बाउ	एक प्रकारको रोग	बाउँ	बायाँ

दीर्घता

उच्चारणका क्रममा सामान्यभन्दा बढी समय लागे त्यस्तो ध्वनिगुणलाई दीर्घता भनिन्छ । डोट्याली भाषाका शब्दमा दीर्घताका कारण शब्दको अर्थमा भेद समेत सिर्जना हुन जाने हुनाले दीर्घता खण्डेतर वर्ण हो ।

डोट्याली भाषाका सबै स्वरका ह्रस्व र दीर्घ रूप रहेका पाइन्छन् र ती व्यतिरेकी वितरणमा आउँछन् । जसलाई तलको तालिकाबाट प्रस्ट पार्न सकिन्छ ।

ह्रस्व स्वरयुक्त डोट्याली शब्द	नेपाली अर्थ	दीर्घ स्वरयुक्त डोट्याली शब्द	नेपाली अर्थ
डर	त्रास	डःर	खाडल
कला	सिप	कलाः	भगडा
खालि	तलाउ	खालिः	बेकार
उन	उनी	उःन	ऊन
गेडो	दानो	गेःडो	भंगेरा
पोर	अस्ति	पोःर	पोहर

डोट्याली भाषामा हरेक स्वरका ह्रस्व र दीर्घ रूप छन् । जसलाई तल प्रस्तुत गरिएको छः

अ [ʌ], अः [ʌ:], आ [a], आः [a:], इ [i], इः [i:], उ [u],
उः [u:], ए [e], एः [e:], ओ [o], ओः [o:]

निष्कर्ष

डोट्याली भाषाको आफ्नै किसिमको मौलिक वर्णव्यवस्था छ । डोट्याली भाषामा क्, ख्, ग्, घ्, ङ्, च्, छ्, ज्, झ्, ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्, त्, थ्, द्, ध्, न्, प्, फ्, ब्, भ्, म्, य्, र्, ल्, व्, स्, ह्, गरी ३० वटा व्यञ्जन वर्ण रहेका पाइन्छन् । यी वर्णहरू सामान्यतः उच्चारण स्थान, उच्चारण प्रयत्न, प्राणत्व र घोषत्वका आधारमा व्यतिरेकी पाइएका छन् । डोट्याली भाषामा 'ण' विशिष्ट वर्णको रूपमा पाइएको छ । यो वर्णको व्यतिरेक ङ्, र न्, दुबै वर्णसँग रहेको छ ।

डोट्याली भाषामा अ, आ, इ, उ, ए, ओ गरी छ ओटा स्वरवर्ण छन् । यी स्वरवर्ण जिब्राको सक्रियता, जिब्राको उचाइ र ओठको अवस्थाका आधारमा व्यतिरेकी छन् । यस्तो व्यतिरेक पदादि, पदमध्य र पदान्तमा पनि पाइएको छ । डोट्याली भाषामा अ, आ, इ, उ, ए, ओ छ ओटै स्वरवर्णका दीर्घ रूप पनि छन् र ती ह्रस्वसँग व्यतिरेकी वितरणमा आउँछन् ।

सन्दर्भ सूची

- गौतम, देवीप्रसाद र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, (२०५३), ध्वनिविज्ञान र वर्णविज्ञान, नवीन प्रकाशन ।
चटौत, आर. डी. 'प्रभास'. (२०५८). डोट्याली बृहत् शब्दकोश. बेलु- विश्व स्मृति प्रतिष्ठान ।
ढकाल, शान्तिप्रसाद, (२०७०) सामान्य भाषाविज्ञान, काठमाडौँ: शुभकामना प्रकाशन प्रा. लि. ।
न्यौपाने, टङ्कप्रसाद र गोविन्दराज भट्टराई, (२०६२) दो.सं. काठमाडौँ: रत्न पुस्तक भण्डार ।
पोखरेल, माधवप्रसाद. (२०५७). ध्वनि विज्ञान र नेपाली भाषाको ध्वनि परिचय. नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
बन्धु, चूडामणि (२०३२). नेपाली भाषाको उत्पत्ति. (दोस्रो संस्करण), साभा प्रकाशन ।
यादव, योगेन्द्रप्रसाद र भीमनारायण रेग्मी. (२०५९). भाषाविज्ञान. (दो. सं.) न्यु हिराबुक्स इन्टरप्राइजेज ।
शर्मा, भट्ट देवराज (२०६१) । डोट्याली मूल भाषाको विवेचना अर्थात् पहाडी व्याकरण, साहित्य सुधाकर ।